

YENİ BULUNTULAR IŞIĞINDA PHRYG KAYA ALTARLARI VE BİR TİPOLOJİ ÖNERİSİ

Arş. Grv. Rahşan TAMSÜ POLAT*

ÖZ

Phrygler, M.Ö.1.bin yılın ilk yarısında Anadolu Demir Çağ Krallıkları içinde önemli bir yere sahiptir.

Arkeolojik ve epigrafik belgeler Phryg dininde Anadolu kökenli Ana Tanrıça'nın Phrygler için adeta tek tanrı olarak Matar şeklinde tapınım gördüğünü gözler önüne sermiştir. Bu Tanrıça doğanın ve bereketin temsilcisidir. Daha sonra Yunan ve Roma dünyasında da benimsenmiştir. Kayaya oyulmuş çok sayıdaki kült anıtı Tanrıça Matar'a duyulan derin saygı ve bağlılığın kanıtıdır. Anıtsal kaya fasatları, basamaklı altarlara ve nişler bu anıtların en orijinal ve en gösterişli örneklerini oluşturur.

Bu çalışmada basamaklı Phryg kaya altarlara ele alınmıştır. Bu altarlara, kayalara oyulmuş üç boyutlu anıtlardır ve kaya basamakları ile tanrıçayı simgeleyen kaya idollerinden oluşurlar.

Anahtar Kelimeler: *Phryg, Altar, Matar, Kaya Fasadı, Niş, İdol.*

PHRYGIAN ROCK-CUT ALTARS IN THE LIGHT OF NEW FINDINGS AND A TYPOLOGY PROPOSAL

ABSTRACT

The Phrygians have a special place among the Iron Age Kingdoms of Anatolia in the first half of the 1st millennium B.C. The archaeological and epigraphical evidence for Phrygian religious cult indicates that the major divinity was a goddess known to the Phrygians as Matar/Mother Goddess who has her origin in Anatolia. She is the goddess of nature and fertility. This goddess was accepted later in the Greek and Roman World. The prominence of Matar is demonstrated by a series of religious rock monuments. The monumental rock facades, the stepped altars and the niches are the most original and impressive types of these monuments.

In this study the Phrygian rock cut stepped altars have been studied. These altars are three dimensional monuments carved out in isolated rocks. They are composed of steps and idols which symbolize the goddess.

Keywords: *Phrygian, Altars, Matar, Rock Facades, Niches, İdol.*

* Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Arkeoloji Bölümü, e-mail: ratamsu@gmail.com

1. GİRİŞ

Phryg'ler, yaklaşık olarak M.Ö. 1200'lerden itibaren Makedonia ve Thrakia'dan Boğazlar yoluyla dalgalar halinde Anadolu'ya göçe eden, Thrak kökenli bir topluluktur¹.

M.Ö. 1.binyılın ilk yarısında Anadolu Demir Çağ Krallıkları içerisinde önemli bir yere sahip olan Phryglerin dini ve dinsel törenlerinin ayrıntıları günümüzde büyük ölçüde gizemini korumaktadır. Bunun başlıca nedeni, Phryg dönemine ait dini içerikli yazılı belgelerin azlığı², mevcut yazıtların da hem kısa hem de okunmakla birlikte birkaç kelime dışında anlamının çözülememesi, ayrıca Phryg dönemine ışık tutacak arkeolojik kazıların az olmasıdır.

Çalışmamızda Phryglerin, çok tanrılı inanç sistemi içinde, adeta tek tanrı olarak tapınım gören Ana Tanrıça Matar Kubileya inancı ile doğrudan ilintili kült yapılarından biri olan, kaya altarı ele alınmıştır. 19. yüzyıldan itibaren, araştırmacılar tarafından bölgede yapılmış olan çalışmalarda tespit edilen ve arkeolojik literatüre giren kaya altarı ile 2001 ve 2002 yıllarında bölgede gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında saptanan³ yeni Phryg kaya altarı değerlendirilerek tarafımızdan bir tipoloji önerisi sunulmuştur. Yapılan bu çalışma, Phryg kaya altarı belirlenim özelliklerinin saptanarak, Ana Tanrıça Matar Kubileya tapınımı ile kaya altarı arasındaki ilişkinin nasıl olduğunun saptanmasına yardımcı olacaktır.

2. PHRYG DİNİNE GENEL BAKIŞ

Antik kaynaklar ile modern literatürde verilen bilgiler⁴ ve Phryg yerleşim sahası içinde bulunan dini anıtlar (Haspels, 1971, s. 73 vdd.; Tüfekçi Sivas, 1999), Phryg dininin ilkel Anadolu ve Hint Avrupalı olmak üzere iki bölümden oluştuğunu göstermektedir (Van Loon, 1991, s. 29). Dinin ilkel Anadolu bölümünü, M.Ö. 7. binyıldan itibaren Anadolu'da güçlü bir dinsel inanç olarak saygı gören Ana Tanrıça tapınımı oluşturur (Mellart, 1963, s.29 vdd.; Mallett, 1993, 25 vdd. Işık, 1999; Mellart, 2003). Hint-Avrupalı bölümünde ise Thrak kökenli Güneş Tanrısı Sabazios (Roller, 2001, 1 vdd.) ile daha sonraları Men olarak adlandırılan Manes yer almaktadır⁵. Bu antik kaynakların analizi ile otantik Phryg dini ve tapınımlarının bugün için somut tanıklarını oluşturan kült anıtları, Anadolu kökenli Ana Tanrıça'nın

-
- 1 Phryglerin kökeni hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Carrington, 1977, s.117 vdd.; Mallory, 1989, s. 30 vdd.; Drews, 1993, s.9 vdd.
 - 2 Paleo-Phryge yazıt korpusu için bkz.; Brixhe-Lejeune, 1984; Diakanoff –Neroznak, 1985.
 - 3 2001 yılından itibaren Doç. Dr. Taciser SİVAS başkanlığında, yürütülen yüzey araştırmalarında, hem Dağlık Phrygia'da hem de bu bölgenin dışında yeni Phryg yerleşmeleri ve kült anıtları saptanmıştır. 2001 yılında başlayan ve 2006 yılına kadar bizim de ekip üyesi olarak bulunduğumuz yüzey araştırmaları özellikle, Dağlık Phrygia dışında kalan bölgelerde Phryg yayılım alanlarını tespit etmeye yöneliktir.
 - 4 Strabon X. III.12; Stephanos Byzantios 389 IO; Vergilius, Aeneis VII 139; Phryglerde Ana Tanrıça kültü, Kybele adı ile Yunan ve Romalılar tarafından benimsenmiş, kendi tapınımları ile bütünleştirilmiştir. Vermaseren, 1977, s. 9 vdd.; Çapar, 1979 a, s. 191 vdd.; Naumann, 1983, s. 17 vdd.; Gasparro, 1985; Roller, 1999, s.119 vdd.
 - 5 Tanrı Men'in Thrak kökenli olduğu konusu tartışmalıdır. Omuzlarının gerisinde hilal ile simgelenen bu tanrının Anadolu'da M.Ö. 3. binyıldan beri kutsanan ay tanrısı ile aynı kökene dayandığı ve Phryglerin bu tanrıyı sonradan benimseyerek pantheonlarına kattıkları düşünülmektedir. Sevin, 1985, s. 258 vd. Bu tanrının adı ve kökeni için bkz. Erzen, 1953, s. 1 vdd.; Mitchell, 1993, s.19, 24 vd.

“Matar” ismi ile Phryg dinsel inanışındaki tartışmasız en büyük tanrıça olarak tapınım gördüğünü bize göstermektedir.⁶

Büyük ölçüde tarım toplumu olan Phryglerin uçsuz bucaksız doğa ile özdeşleştirdikleri “Ana Tanrıça Matar” bir doğa tanrıçasıydı (Barnett, 1967, s.21; Çapar, 1979 b, s.210; Tüfekçi Sivas, 1999, s.193; Sevin, 2003, s.264). Phryglerin gözünde doğanın ve hayvanların egemeni, bereketin, bolluğun ve doğurganlığın simgesiydi. Doğayı tüm canlılığı ve verimliliğiyle simgeleyen evrensel bir nitelik taşımaktaydı. Özellikle yırtıcı kuş ve aslanlar tanrıçanın kutsal hayvanlarını oluşturmaktaydı (Roller 1999, s. 109) . Bu özelliklerinin yanı sıra tanrıça, genç kızların ve kentlerin de korucusuydu. Doğanın hakimi olan Matar’ın yüksek dağlarda ve yalçın kayalarda yaşadığına inanılmaktaydı ve bu inanç doğrultusunda tanrıça ile ilgili dinsel törenlerde vahşi doğada, ormanlık ve kayalık alanlardaki açık hava tapınaklarında gerçekleştirilmekteydi (Roller, 1999, s. 109). Böylece bu tanrıçayı çok benimseyen Phrygler, tüm devleti ve ülkelerini, Ana Tanrıça Matar’ın mülkü saymışlardır. Aslında Neolitik çağdan beri köklü bir Anadolu Tanrıçası olduğu halde, Kybele tarihe Phryg tanrıçası olarak geçmiştir (Schwenn, 1922, 2250 vdd.; Çapar 1979 a, s. 210). Phryglerin Ana Tanrıça kültü, Yunan ve Roma Dünyasında da benimsenmiş ve kendi tapınımları ile bütünleşmiştir. Antik kaynaklarda *Agdistis ya da Agdistis Meter Thea* olarak geçen tanrıçaya (Roller 1999, s. 240-244 vd.) , Yunanlılar *Meter Megale* ve daha çok da *Kybele*⁷ , Romalılar ise Magna Matar diyorlardı (Çapar 1979 a, s. 191 vdd.; Roller 1999, s.263 vdd.).

3. ARAŞTIRMA TARİHİ

Phryg kaya anıtları konusunda yapılan çalışmalar Eskişehir, Afyonkarahisar ve Kütahya il sınırları içindeki derin vadilerde, doğanın ortasında yer alan çok sayıda anıtsal ve küçük boyutlarda kaya anıtının, Ana Tanrıçanın karakteriyle örtüşen ve tanrıçaya tapınımın odağını oluşturan kült yapılarının bulunduğu ortaya koymuştur (Tüfekçi Sivas, 1999, s.106) (**Şekil 1**). Bu yapılar Phryglerin Ana Tanrıça Matar’a duydukları saygı ve bağlılığın kanıtlarıdır. Tanrıça’ya sunulan bu anıtlar kaya fasadları, nişler ve kaya basamaklı yapılardan oluşmaktadır. Bu anıtlar içerisinde sayısal yoğunluk bakımından ilk sırada yer alan kült anıtı tipi basamaklı yapılardır. Bunlar, ayrıntılar dışında mimari tasarım açısından temelde aynı özellikleri yansıtan üç boyutlu anıtlardır. Bu anıtları ilk kez, 19. yüzyıl’ın sonlarında W. M. Ramsay “*altar*” olarak tanımlamıştır (Ramsay, 1882, s. 8 vdd.). G. Perrot- Ch. Chipiez (Pèrrot –Chipiez, 1890, s.149 vdd.), F. von Reber (Reber, 1897, s. 582) ve E. Brandenburg (Brandenburg, 1906, s. 695.) gibi bilim adamları da Ramsay’in görüşünü benimseyerek bu yapıları “*altar*” olarak adlandırmışlardır.

20. yüzyıl’ın ilk çeyreğinde, Eski Doğu kültürlerindeki altarlar üzerine monografik bir çalışma yapan K. Gallig ise bu yapılar için, “*stufenaltar/basamaklı altar*” tanımını kullanmıştır (Galling, 1925, s.100 vdd.). Günümüzde M. J. Mellink (Mellink, 1981, s.96 vdd.), F. Işık (Işık, 1989, s.19; Işık, 1995 b, s.56 vd.) ve L. E. Roller (Roller, 1999, s. 65) da, “*stepped altar/basamaklı sunak*” tanımını benimsemişlerdir.

Phryg basamaklı yapılarını “*altar*” olarak nitelendiren araştırmacıların yanısıra, bu tanımlı reddeden araştırmacılar da bulunmaktadır. Bunların başında A. Körte gelmektedir. Körte 19. yüzyıl’ın son çeyreğinde, bölgede kapsamlı bir araştırma yapmış ve o güne kadar yayınlanmış olan Phryg kaya anıtlarını yeniden değerlendirmiştir. Körte bu çalışmalarında basamaklı yapıları “*throne/tahı*” olarak

6 Phryglerde Ana Tanrıça inancının kökenini Trakya’ya dayandıran farklı bir görüş için, bkz.; Roller, 2002, s. 683 vdd.

7 Phryglerde Ana Tanrıça kültü, Kybele adı ile Yunan ve Romalılar tarafından benimsenmiş, kendi tapınımları ile bütünleştirilmiştir. Vermaseren, 1977, s.9 vdd.; Naumann, 1983, s.17 vdd.; Gasparro, 1985; Roller, 1999, s.144,189

adlandırmıştır. (Körte, 1898, s.118 vdd.; Körte - Körte, 1904, s. 21). Daha sonra bu tanım E. Akurgal tarafından da kabul görmüş (Akurgal, 1955, s.96 vdd.) ve ayrıca Akurgal, dini törenlerde buraya ana tanrıçanın oturan bir heykelinin yerleştirildiği görüşünü savunmuştur (Akurgal, 1961, s. 110).

Dağlık Phrygia Bölgesi'nde, 1946–1958 yılları arasında kapsamlı yüzey araştırmaları yapan C.H.E. Haspels'in çalışmasında, Phryg kaya anıtları ve yerleşmeleri araştırmanın odağını oluşturur. Phryg kaya anıtlarını kendi içinde gruplayarak ayrıntılı bir şekilde inceleyen Haspels, basamaklı yapıları, “so – called altars/ altar olarak tanımlanan yapılar” olarak adlandırır ve bunların işlevlerinin kesin anlaşılmadığını da belirtir. Bununla birlikte basamakların gerisinde bulunan kavis şeklindeki bir arkalıği (taht arkalıği) anımsatan çıkıntıya sahip bir grup altarı da “*throne/taht*” olarak nitelendirmektedir (Haspels, 1971, s.93 vdd.).

Phryg ve Yunan sanatında Kybele ikonografisi üzerine monografik bir çalışma yapan F. Naumann ise bu eserinde basamaklı yapıları, Ana Tanrıça Kybele'ye ait “*kult monument/kült abideleri*” olarak genel bir tanım altında değerlendirmiş ve bu anıtları görünümüne göre, “*Thron mit Doppelidol und Altar/çift idollü taht ve altar*”, “*Thron mit Doppelidol/çift idollü taht*”, “*Opferplatz mit idoll/idollü kurban yeri*”, “*Stufenmonument / basamaklı anıtlar*” şeklinde gruplandırmıştır. (Naumann, 1983, s. 99). G. de Francovich ise Phryg kaya kutsal alanları ve kaya mezarları üzerine yaptığı çalışmasında basamaklı anıtlar için, “*thronealtar/ taht altar*” tanımını kullanmıştır. Francovich'e göre bunlar hem tanrıça Kybele'ye ait bir taht hem de altar olarak çift fonksiyonlu kült yapılarıdır (Francovich, 1990, s. 51). S. Berndt-Ersöz'ün Phryg kaya tapınakları ve dini anıtlar üzerine yapmış olduğu doktora çalışmasında, bu yapılar için “*step monuments/basamaklı anıtlar*” tanımı yapılmıştır. Berndt'e göre mimari özellikleri nedeniyle bir grup anıt “*throne/taht*” olarak nitelendirilebilir (Berndt Ersöz, 2006, s. 194 vd.).

T. Sivas ise, Phryg kaya anıtlarını mimari ve işlevsel açıdan değerlendirdiği çalışmalarında, basamaklı yapıların en azından bir grubunun biçimsel olarak bir koltuğa yani bir tahta benzediğini kabul etmektedir. Bununla birlikte Sivas'a göre araştırmacıların taht arkalıği olarak adlandırdıkları bölüm aslında tanrıça idolünün stilize edilmiş şekli olmalıdır. Sivas bu yapılarda değişmeyen iki ana eleman olan basamak ve idollerden yola çıkarak “*taht*” ya da “*basamaklı altar*” tanımının yerine, “*basamaklı idollü altar*” tanımını önermektedir (Tüfekçi Sivas, 1999, s.190).

Phryg basamaklı yapıları için farklı terminolojiler önerilse de, araştırmacıların birleştikleri ortak nokta, bu anıt grubunun Ana Tanrıça Matar kültü ile bağlantılı dini yapılar olduklarıdır⁸.

4. YAYILIM ALANLARI

Phryg uygarlığı ve bu uygarlığın yayılım alanı üzerine yapılan çalışmalar, günümüzde Eskişehir, Afyonkarahisar ve Kütahya illerinin sınırları içinde kalan asıl bölgenin Phrygler için önemli bir iskân sahası olduğunu açıkça göstermektedir.

Bu bölge içinde Phryg yerleşmeleri ve kaya altarnlarının da bulunduğu Phryg kaya anıtları, Eskişehir ilinin güneydoğusunda, Dağlık Phrygia Bölgesinde yoğunlaşmıştır⁹. Bölgenin güneyi, güneybatısı ve

8 Ayrıntıda farklı mimari öğelere sahip olsalar da aynı genel plan şemasına sahip olan, tanrıçaya duaların edildiği, kurbanların sunulduğu bu yapıları biz en yalın şekliyle “*altar*” olarak tanımlamak istiyoruz.

9 Dağlık Phrygia / Phrygia Yaylası tanımı ilk kez C. H. E. Haspels tarafından kullanılan bir coğrafi tanım olup, dahasonraki araştırmacılar da bu tanımı benimsemişlerdir. Bu bölgenin merkezinde Türkmen Dağı yer alır. Doğusu, Seyitgazi ilçesi, güneyi Köhnüş vadisi, batısı Sabuncupınar nahiyesi, kuzeyi ise Gökçekısık köyü ve çevresi ile sınırlıdır. Haspels, 1971, s. 20, res. 493.

güneydoğusunda adeta birbirlerini takip eden derin vadiler bulunmaktadır. Bu vadilerin en önemlilerini, Eskişehir ilinin güneydoğusunda Yazılıkaya - Midas Vadisi ile Kümbet Vadisi; Eskişehir'in güneyinde, Afyonkarahisar sınırları içindeki Köhnüş ve Karababa Vadileri oluşturur. Ayrıca Eskişehir'in güneybatısında Türkmen Dağı'nın kuzeyinde küçük vadiler yer almaktadır.

Bu vadileri sınırlandıran kayalık platoların büyük bir bölümünün üzerinde, Kale tipi Phryg yerleşmeleri, dik yamaçlarında ise fasadlar, nişler ve kaya mezarlarından oluşan kaya anıtları bulunur¹⁰. Konumuzu oluşturan kaya altarları da, yerleşmelerin üzerinde, yamaçlarında, civarındaki kayalıklar üzerindedir. Son yıllarda bölgede yapılan araştırmalarda Dağlık Phrygia dışında kalan bölgelerde de Phryg yayılım alanları tespit edilmiştir. Yapılan bu çalışmalarda Eskişehir ilinin güneydoğusunda Sivrihisar ve Günyüzü ilçeleri ile Eskişehir'in kuzeydoğusunda Alpu, Beylikova ve Mihalicık ilçelerinde Phryg yerleşmeleri, kaya mezarları, fasad, altar ve nişlerden oluşan Phryg kaya anıtları saptanmıştır (Sivas, 2003, s. 285 vdd.).

Mihalicık ilçesine bağlı Dümrek köyü, Sivrihisar ilçesinin kuzeydoğusunda Tekören Köyü (Devreker - Vermaulen, 1991, s.114, res. 9- 10; Devreker vd., 1992, s. 351, res. 22; Devreker vd., 1995, s.131, lev.1; Tüfekçi Sivas, 1999, s.168, lev.139 a-b, 140) ile kuzeyinde Zey Köyü (Tüfekçi Sivas, 2005, s. 221, res. 8-9). Dağlık Phrygia Bölgesinin dışında altarların saptandığı önemli merkezlerdir.

Bölgede yapılan araştırmalarla tespit edilmiş altarların sayısı 38 adetten 93 adete ulaşmıştır. Sayısal olarak illere göre dağılımlarını değerlendirmek gerekirse bunların 41 adeti Eskişehir, 10'u Afyonkarahisar, 42'si de Kütahya il sınırlarında yer almaktadır.

5. TİPOLOJİ ÖNERİSİ

Phryg altarları kayalara üç boyutlu olarak işlenmiş olan basamaklar ile bu basamakların gerisinde yer alan ve tanrıçanın sembolik betimi olan idollerden ve idollerin yerleştirileceği mimari düzeneklerden oluşurlar. Kaya basamaklarının gerisindeki düzenlemeler esas alınarak tarafımızdan bir tipoloji oluşturulmuştur (**Şekil 2**). Bu tipolojiye göre;

5.1. Tip I İdollü Basamaklı Altarlar: Yuvarlak başlı, dörtgen gövdeli idol ve önünde ona ulaşan basamaklardan oluşmaktadır. Bu grupta yer alan altarlar, en üst basamağın gerisindeki idollerin sayısına göre, üç alt grup oluşturmaktadır. Bunlar;

5.1.1. Tip I a: Tek İdollü Basamaklı Altarlar: Önde 1 veya 1'den fazla basamak ve en üst basamağın gerisinde tek idolden oluşmaktadır (**Şekil 3**).

5.1.2. Tip I b: Çift İdollü Basamaklı Altarlar: Önde 1 veya 1'den fazla basamak ve en üst basamağın gerisinde yan yana iki idolden oluşmaktadır (**Şekil 4**).

5.1.3. Tip I c: İkiz İdollü Basamaklı Altarlar: Önde 1 veya 1'den fazla basamak ve en üst basamağın gerisinde aynı gövdeyi paylaşan iki yuvarlak baştan oluşur (**Şekil 5**).

5.2. Tip II Kavis Şeklinde Stilize İdollü Basamaklı Altarlar: Ön taraftaki basamakların gerisinde yer alan idolün gövdesi ortadan kalkmıştır. Sadece başı kavis şeklinde tam plastik veya yüksek kabartma olarak işlenmiştir. Bu grupta yer alan altarlar, üç alt gruba ayrılmaktadır. Bunlar:

¹⁰ Phryg vadileri ve yerleşmeleri için bkz.; Haspels, 1971, s. 20 vdd.

5.2.1. Tip II a: Kavis Şeklinde Stilize Edilmiş Tek İdollü Altarlar: Öndeki basamakların gerisinde ortada kavis şeklinde tek bir idolden meydana gelir (Şekil 6).

5.2.2. Tip II b: Her İki Yanında Aslan Kabartması Bulunan Kavisli İdollü Basamaklı Altarlar: Kavisli idolün her iki yanında kaide üzerinde, arka ayakları üzerinde oturan iki aslan kabartması bulunmaktadır. Bazı altarlarda kavisli idolün her iki yanında bulunan bu aslan kabartmaları stilize edilerek daha küçük kavis şeklindeki çıkıntılara dönüşmüştür (Şekil 7).

5.2.3. Tip II c: Taht Altarlar: Karşıdan bakıldığında bir tahtı anımsatır. Kavis şeklindeki idolün her iki yanında, en üst basamakta kolçağı anımsatan öne doğru iki çıkıntı bulunmaktadır (Şekil 8).

5.3. Tip III İdolsüz, En Üstte Platformu Bulunan Basamaklı Altarlar: Basamakların gerisinde idol yoktur. Üstteki düzenlemeye göre 4 alt gruba ayrılır. Bunlar:

5.3.1. Tip III a: Düz Platformlu Basamaklı Altarlar: Basamakların gerisinde üstte düz bir platform bulunur (Şekil 9).

5.3.2. Tip III b: Yuvalı Basamaklı Altarlar: Basamakların gerisinde, en üst basamağın üzerinde, ortada kare tabanlı bir yuva yer alır (Şekil 10).

5.3.3. Tip III c: Kaideli Basamaklı Altarlar: Basamakların gerisinde, en üst basamak üzere kare formulu kaide şeklinde çıkıntı bulunur (Şekil 11).

5.3.4. Tip III d: Nişli Basamaklı Altarlar: Basamakların gerisinde, en üst basamakta kayanın dikey yüzünde bir niş bulunur (Şekil 12).

6. MİMARİ VE İŞLEVSEL AÇIDAN DEĞERLENDİRME

Eskişehir, Afyonkarahisar ve Kütahya il sınırları içinde incelenen altarlar içerisinde farklı yerlerde konumlanmış üç merkez diğer merkezlerden ayrıcalıklı olarak ön plana çıkmaktadır. Bu merkezler Eskişehir'in güneydoğusunda Yazılıkaya Midas Şehri, Eskişehir'in kuzeydoğusunda Dürmek Kalebaşı Mevkii ile Kütahya yöresinde Fındık Asarkale yerleşmesidir.

Yazılıkaya Midas Şehri'nde toplam 26 adet altar saptanmıştır. Burada yer alan altarlar, Phryg kaya mimarlığının özgün anıt gruplarını oluşturan fasad, niş ve kaya mezarları ile bir aradadır. Her anıt grubunun en anıtsal örneklerine sahip olan bu yerleşme, kült yapılarıyla donatılmış bölgenin dinsel metropolü görünümündedir.

Başkent Gordion'a yakın mesafede yer alan Dürmek/Kalebaşı mevkiinde ise 12 adet kaya altarı tespit edilmiştir. Bu yerleşimde şimdilik tek anıt grubu olarak altarlar bulunmuştur. Altarlar dışında başka anıt grubunun bulunamamış olması Dürmek yerleşiminde Ana Tanrıça Matar'a tapınımın gerçekleştirildiği tek kült yapısının altarlar olduğunu göstermektedir.

Fındık Asarkale yerleşimindeki altarlar da kalenin çevresindeki kayalık platolar üzerinde ikili, üçlü, dörtlü gruplar şeklinde kümelenmiştir. Fındık yerleşmesi diğer merkezlerle karşılaştırıldığında sayısal yoğunluk açısından ilk sırayı almaktadır. Bunun dışında yerleşmede fasad ve kaya nişlerinden oluşan başka kült yapıları da vardır. Ayrıca bu yerleşimde şimdilik tek örnek olan kaynak kutsal alanın bulunması, bu yerleşmede Matar adına düzenlenen törenlerin çeşitliliğini yansıtması açısından da önemlidir.

Bu altarlar konum olarak, kayalık platolar üzerine kurulan yerleşmelerde ya da yerleşmeyi çevreleyen

doğal kayalıklar üzerinde, kale girişlerinde, kalelerin eteklerindeki kayalık alanlarda ve ziraatın can damarı olan tarlalara yakın kayalıklarda yer almaktadır. Bu altarların büyük bir bölümüne yerden ulaşılarak tapınmak kolaydır. Bu da bize altarların önündeki törenlerin ve sunuların daha çok diz çökerek ya da ayakta doğrudan altarın üzerinde yapıldığını düşünmemize yol açmaktadır.

Yönlendirme açısından altarların büyük bir çoğunluğu doğuya, kuzeydoğuya ve güneydoğuya bakmaktadır. Altar ve bir başka kült anıtı olan nişlerin doğuya yönlendirilmeleri konusunda, araştırmacıların yapmış oldukları farklı yorumlar bulunmaktadır. E. Haspels anıtların doğuya yönlendirilmeleri konusunu güneşin doğuş yönüyle ilişkilendirmektedir (Haspels, 1971, s. 73). Börker-Klähn ise doğu yönün seçiminin canlanmayı ifade ettiğini ileri sürmektedir (Börker-Klähn, 2000, s. 35 vdd., res. 13). Bizim düşüncemize göre de Phryg kaya altarlarının doğuya bakmalarının nedeni güneşin doğuşu ile ilgilidir. Doğudan doğan güneş, günün doğuşu ile birlikte tabiatın ve canlıların uyanışına yani yaşamın varlığına işaret etmektedir. Bu sonsuzluk içinde tanrıça her doğan güneş ile yeniden hayat bulup, inananları tarafından tapınım görecektir.

Boyutları açısından altarlarda belirli bir standart yoktur. Anıtsal altar örnekleri Yazılıkaya Midas Şehri'nde bulunmaktadır. Bu altarlar toplam üç adettir ve önlerinde törene katılan kalabalık halk topluluğunu alabilecek geniş alanlar vardır. Diğer altar örnekleri ise daha mütevazı boyutlarda yapılmıştır.

Tipolojik olarak değerlendirmek gerekirse Tip II a olarak adlandırdığımız Kavis Şeklinde Stilize İdollü Basamaklı grup sayısal olarak en yoğun görülen tipi oluşturmaktadır.

Altarların 23'ünün üzerinde ya da çevresinde tapınımın gereği olan olasılıkla sıvı sunular için yapılmış, libasyon çukurları, 6 tanesinde bir üçgenin köşelerini oluşturacak şekilde düzenlenmiş yarım küre formlu üçlü kabartmalar, 22'sinde ise tekli kabartma bulunmaktadır. Kaya altarlarında gerek libasyon çukurları gerekse yarım küre şeklindeki kabartmaların üçleme olarak görülmesi, erken dönemlerden itibaren üçgenin kadının dişilik oranının simgesi olarak yorumlanmasından yola çıkarak, Ana Tanrıça'nın kendisi, bolluk ve bereketin simgesi şeklinde yorumlanır. Ayrıca bu üçlü kabartmalar Hitit metinlerinde geçen Ninive İhtar'ının kış bayramını anlatan Hitit metninde bıçaklarla oyulan, üzeri ekmekle kapatılan çukurlardan ve tanrıçaya sunulan şükran duygularını yansıtan ekmek sunularının kayaya yansımaları olarak da değerlendirilmiştir (Tüfekçi Sivas, 2002, s. 342).

Altarların 5'inde paleo-phryge yazıt bulunmaktadır. Bu altarların 3'ü Yazılıkaya-Midas şehrinde 1'i Menekşe Kaya'da, 1'i de çalışma alanımız dışında kalan Kalehisar Tepesi'ndeki kaya altarlarında bulunmaktadır (**Şekil 13**).

Kaya altarlarının konumlandırıldıkları yerler değerlendirildiğinde, bu değerlendirme Ana Tanrıça'nın özelliklerinin belirlenmesindeki yardımcı kriterleri oluşturmaktadır. Altarlar genel olarak yüksek platolar, şehir ve kale girişleri, su kenarları ile akarsuların suladığı bereketli ovalara doğru bakan, yerden yükseklikleri bölgenin coğrafyası ile bağlantılı olarak değişkenlik gösteren kayalıklar üzerindedirler. Şehir girişleri ve kale girişlerinde bulunan altarlar Ana Tanrıçanın şehri koruyucu bir vasfının olduğuna işaret etmektedir.

Şehir girişlerinin yanı sıra ovalara doğru bakan alanlarda yer alan altarlar ise, tanrıçanın ovalara bolluk, bereket getirip bu alanları koruduğuna tanıklık etmektedir. Çiftçi halk gün içinde tarlada çalışırken bile tapınımalarını gerçekleştirebilecekleri mabedlerini, kendi sosyal sınıflarını yansıtacak tarzda kayalara üç boyutlu olarak işlemişlerdir. Bu alanların dışında Zey ve Köhnüş'te de nekropol alanlarında altarlar saptanmıştır. Bunlar Tanrıça'nın ölümden sonraki yaşamda, O'na inananlara eşlik edip, ruhlarını koruyacağı şeklinde yorumlanabilir. Ayrıca bu altarlar belirli dönemlerde, ölü kültü ile bağlantılı olarak yapılan törenlere de işaret ediyor olmalıdır.

Saptanan altınlar, çoğunlukla birbirlerinin yakınlarında, bazen gruplar halinde yan yana yapıldıkları gibi, anıtsal fasadlar ve nişlerle birlikte de yapılmışlardır. Anıtların bir arada yapılması dinsel seremonilerin çeşitliliğine işaret etmektedir.

7. TARİHLENDİRME PROBLEMİ

Phryg kaya altınlarının tarihlendirilmesi konusunda araştırmacılar, ele geçen az sayıda keramik parçaları, basamakların gerisinde bulunan idollerin biçimlerinden ve yazıtlarda kullanılan harflerin karakterlerinden farklı tarihlendirmeler yapmışlardır. Ancak fasadlara göre oldukça yalın olarak yapılan kaya altınlarının en belirgin özellikleri basamakların gerisinde bulunan idollerdir. Bu idollerin taşınabilir tam plastik örnekleri bulunmuştur. Boğazköy ve Gordion'da bulunan idoller tarihlendirme için iyi bir kriter oluşturmaktadır (Berndt Ersöz, 2006, 134 vd.). Ayrıca son yıllarda Yozgat İli Sorgun İlçesi'ne Bağlı Şahmuratlı Köyü sınırları içerisinde yer alan Kerkenes (Pteria)'deki arkeolojik kazılarda "Kappadokia Kapısı" olarak adlandırılan bölümde saptanan basamaklı altın ve "Anıtsal Giriş" olarak adlandırılan kısımdan ele geçen idoller de ilerleyen zamanlarda tarihlendirme konusunda yardımcı olacak önemli bir buluntu grubunu oluşturmaktadır (Summers vd. 2006, 10 vd.) (**Şekil 14**). Gordion'dan ele geçen idollerden 4'ü Tümülüs B'de dolgu malzemesi olarak ele geçmiştir (Kohler, 1995, s. 20 vd.) (**Şekil 15**). Tümülüs B M.Ö 630'lara tarihlenmektedir. Bu nedenle bu idollerin tümülüsün tarihinden daha erken bir tarihe yaklaşık olarak M.Ö 8. yüzyıl sonları ile 7. yüzyıl başlarından daha geçe tarihlenebileceği düşünülebilir (Kohler, 1995, s.15). Bu idollerin yanı sıra Gordion'da Megaron 2 olarak adlandırılan yapının duvarında kullanılan taş blok üzerindeki basit resimde de altın betimlenmiştir. Bu yapının Erken Phryg dönemine (M.Ö 950/900–800) tarihlendirilmesi (Prayon, 1987, s. 174, res. 27a) altınların bu dönemden beri bir kült yapısı olarak bilindiğine işaret etmektedir.

8. ANADOLU VE ÇEVRE KÜLTÜRLERDE KAYA ALTARI GELENEĞİ

Anadolu'da Neolitik Dönemden itibaren var olan "altın" geleneği, (Yakar, 1968, s. 94, res. 100-101) zaman içinde dini yapıların (tapınakların) vazgeçilmez elemanlarından biri olmuştur. Bunlar çoğunlukla taştan taşınabilir veya ana kayanın üç boyutlu işlenmesiyle yapılmış sabit altınlardır.

Arkeolojik kazı ve yüzey araştırmaları, Eski Anadolu mimarlığına damgasını vurmuş olan, kaya işçiliğinde yetkin farklı Anadolu kültürlerinde dini mimarinin bir parçası olarak kaya altınlarının yapıldığını göstermektedir. Kronolojik olarak bu altınların M.Ö. 1. binyılın ilk yarısına tarihlenen erken örnekleri, Doğu Anadolu'da kaya mimarisinin en etkileyici örneklerini yaratan ve özellikle kaya işleme tekniğinde yetkin Urartu Krallığı'nın sınırları içinde yer almaktadır¹¹. Benzer kaya altınları güneydoğu Anadolu'da Urartu ve Phryg Krallığı'nın çağdaşı Geç Hitit beyliklerinin yayılım alanları içerisinde de saptanmıştır (Bier, 1976, s.115; Mellink, 1979, s. 252; Bahar, 1999, s.18; Zoroğlu, 1994, s. 302 vd.). Ayrıca güneyde Isauria'da (Bahar, 1999, s.18; Zoroğlu, 1994, s. 302 vd.), Lykia'da (Miller, 1995, s. 41; Akyel- Kolb, 1995, s. 145 vdd.; Yılmaz- Çevik, 1996, s.196; Işık, 1995a, s. 116), batıda Ionia¹² ve Mysia'da (Beksaç, 2001, s. 118; Beksaç, 2003, s.149; Radt, 2002, s. 241) da tespit edilmiştir.

11 Urartu Krallığı sınırları içerisinde yer alan Kaleköy'deki altınlar için bkz. Işık, 1995, s. 31 vd., fig.111-12, Harput'taki altınlar için bkz. Işık 1995, s. 138, fig. 53, Pertek'teki altınlar için bkz. Işık, 1995, s. 63; Işık, 1999, s.7, fig. 17.

12 Panayır dağındaki Ephesos Meter Kutsal Alanı için bkz., Naumann, 1983, s. 214; Roller, 1999, s. 199-200; Soykal, 2002, s. 3.

Anadolu dışında kaya altarı yapma geleneği farklı coğrafya ve kültürlerde de görülmektedir. Doğu'da Filistin¹³ - Ürdün¹⁴ topraklarında, batıda Ege adalarında¹⁵, Thrakia'da Bulgaristan'da¹⁶ ve Orta İtalya'da¹⁷ kaya altarları tespit edilmiştir (**Şekil 16**).

9. SONUÇ

Ana kayaya yapılan altarlar genel olarak yerleşmenin kurulduğu kayalık platolarda, yüksek noktalarda, nekropol alanlarında, su kenarlarında, kale ve şehir girişlerinde konumlanmışlardır.

Gerek Anadolu'da, gerekse çevre kültürlerde bulunan kaya altarlarının hemen hepsinde basamaklar ile bu basamakların üzerinde ya da altında bir platform olarak düzleştirilmiş alanlardaki libasyon çukurları ortak özelliktir. Anlayış olarak aynı dinsel düşünce yapısını yansıtmaktadır. Basamaklar büyük bir olasılıkla tanrı ya da tanrıçanın huzuruna çıkışı simgelemektedir. Bu bağlamda basamakları, inanan insan ile tanrısı arasında kurulan bir bağ olarak yorumlamak yanlış olmayacaktır.

Phryg kaya altarlarının diğer altar örneklerinden farkı; basamakların gerisinde, ana Tanrıça Matar'ın idol şeklinde betimlenmiş olmasıdır. Bu altarlarda ulaşılmak istenen ilahi güç somut olarak kayalara yansıtılmıştır. Ephesos ve Limyra'daki altarlarda ise bu düşünce, basamakların gerisinde niş içinde yer alan tanrı, tanrıça kabartmaları veya basamakların gerisinde stel yuvaları ya da stel yuvalarına yerleştirilen üzerinde tanrı-tanrıça kabartmalarını içeren stellerle ifade edilmeye çalışılmıştır. Bu açıdan altarlar, anlam ve işlevsel açıdan aynı, ancak biçimsel olarak farklı olan kült yapıları olarak da tanımlanabilir.

İdol ve basamaklar Phryg altarlarında değişmeyen iki ana elemandır. Tanrıça'nın tapınağını temsil eden özgün Phryg fasadlarında nasıl niş içinde Ana Tanrıça kabartması bulunuyorsa (**Şekil 17**), altarlarda da basamakların gerisinde tanrıçanın idol şeklindeki betimi yer almaktadır. Yani kayaların içinde yaşayan tanrıça sürekli epifani halinde kendine inananların sunu ve şükranlarını kabul etmektedir. Yerden ulaşımın kolay olduğu bu anıtlarda ve altarlarda basamakların yapılmış olması dikkat çekicidir. Altarların büyük bir bölümünde bu basamakların fonksiyonel bir kullanımı olmadığı çok açıktır. Bu durum basamakların sembolik bir işlevinin olduğunu düşündürmektedir. Bu basamakların sembolik olarak "*tanrıçanın huzuruna çıkışı*" simgelediğini önerilebilir. Altarların önlerindeki ritüel törenler sırasında büyük bir olasılıkla basamakların üzerine yerleştirilen sunular ile kişi manevi olarak tanrısına daha yakın hissetmekte, diğer bir deyişle tanrı katına ulaştığını hissetmekte idi... Bu bağlamda altarları sadece sunuların yapıldığı özel bir yer olarak değil, aynı zamanda birer açık hava tapınağı olarak nitelendirmemiz gerekmektedir.

13 Filistin'de Gezer'deki altarlar için bkz. Ottosson, 1980, s. 94.

14 Ürdün'de Petra'daki altarlar için bkz. Curtiss, 1900, s. 350 vdd.

15 Samos'taki altar için bkz. Işık 1999, s. 4, fig.4; Khios'taki altar için Naumann 1983, s. 151.

16 Bulgaristan'ın güneyindeki altarlar için bkz. Naydenova, 1990, s.85 vdd.

17 Tarqunia'daki kaya tahtları için bkz. Prayon, 1979, 89 - 91, 95, 97-98, pl. 6, 7.1-2, pl. 8.1-2, pl. 9.1-2; Gabii'deki kaya tahtları için bkz. Prayon, 1979, s.10 vdd.

KAYNAKÇA

Antik Kaynaklar

Strabon. Coğrafya (Anadolu XII, XIII, XIV. Kitaplar), (Çev. A. Pekman).İstanbul, 1987.

Stephanos Byzantios. Etnicorum quae supersunt. (ed.A. Meineke), Berlin, 1840.

Vergilius. Aeneis VII 139 Aeineis, (Çev.T.Uzel), Ankara, 1998.

Modern Kaynaklar

Akurgal, E. (1955). *Phrygische Kunst*, Ankara.

Akurgal, E. (1961). *Die Kunst Anatoliens von Homer bis Alexander*, Berlin.

Akyel, İ. ve Kolb, F. (1995). “The Settlement on Düzkale Tepesi And Its Tombs”, *Lykische Studien I*, 119-150.

Bahar, H. (1999). Demirçağında Konya Ve Çevresi, Konya.

Barnett, R.D. (1967). “Phrygia And The Peoples Of Anatolia In The Iron Age”, *Cambridge Ancient History*, XXX, vol. I-II: 3-33.

Beksaç, E. (2001). “Balıkesir İli Ayvalık, Gömeç, Burhaniye, Edremit Ve Havran İlçelerinde Pre- Ve Protohistorik Yerleşmeler Yüzey Araştırması 1999”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 18, 2; s. 113-122.

Beksaç, E. (2003). “Voices Of Mysia: The Three Rock-Cut Sanctuaries of Bigadiç In Province of Balıkesir”, *Thracia XV: In Honorem Annorum LXX Alexandri Fol.* , 149-161.

Berndt-Ersöz, S. (2006). *Phrygian rock-cut Shrines Structure, function and cult practice*, Leiden.

Bier, L. (1976). “ A Second Hittite Relief At Ivritz”, *Journal of Near Eastern Studies* 35, 115-126.

Börker-Klähn, J. (2000). “Nachlese an phrygischen Fundplätzen”, *Rivista di Archeologia* 24, 35-69.

Brandenburg, E. (1906). “Neue Untersuchungen im Gebiet der Phrygischen Felsenfassaden”, *Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften* XXIII/III, 637-716.

Brixhe C. -Lejeune, M. (1984). *Corpus des Inscriptions Paleo-Phrygiennes I – II*, Paris.

Carrington, P. (1977). “The Heroic Age of Phrygia in the Ancient Literature”, *Anatolian Studies*, XXVII, 117-127.

Çapar Ö. (1979 a). “Roma Tarihinde Magna Mater (Kybele)Tapınımı”, *Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* 29, 1-4, 167-190.

Çapar, Ö. (1979 b). “Anadolu’da Kybele Tapınımı”, *Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* 29, 1-4: 1, 191-210.

Curtiss, S. I. (1900). “High Place And Altar At Petra”, *Quarterly Studies* 2 , 350-355.

Devreker J. ve Vermaulen, F. (1991). “Phrygians in the Neighbourhood of Pessinus (Turkey)”, *Studia Archaeologica*, Liber Amicorum A. E. Nenquin, 109-117.

Devreker, J.- Thoen H. ve Vermeulen, F. (1992).“Pessinus (Pessinonte) 1990: rapport provisoire”, *Kazi Sonuçları Toplantısı* 13, 2 , 341-375.

- Devreker, J. Thoen, H. ve Vermeulen, F. (1995).** “The Imperial Sanctuary at Pessinus and Its Predecessors: A Revision”, *Anatolia Antiqua (Eski Anadolu) III*, 125-144.
- Diakanoff I. M. –Neroznak V . P. (1985).** *Phrygian*, New York.
- Drews, R. (1993).** “Myths of Midas and the Phrygian Migration from Europe”, *Klio* 75, 9-26.
- Erzen, A. (1953).** “Ay Tanrısı Men’in Adı ve Menşei Hakkında”, *Belleten* XVII, Sayı: 65, 1-14.
- Francovich, G. De (1990).** *Santuari e Tombe rupestri dell’antica Frigia e un’indagine sulle tombe della Licia*, Roma.
- Galling, K. (1925).** *Der Altar in Den Kulturen Des Alten Orients. Eine archäologische Studie*, Berlin.
- Gasparro, G. S. (1985).** *Soteriology and Mystic Aspects in the Cult of Cybele and Attis*, Leiden.
- Haspels, C. H. E. (1971).** *The Highlands of Phrygia. Sites and Monuments*, Princeton.
- Işık, F. (1989).** “Batı Uygarlığının Kökeni. Erken Demirçağ Doğu-Batı Kültür Sanat İlişkilerinde Anadolu”, *Türk Arkeoloji Dergisi* 29, 1-39.
- Işık, F. (1995 a).** “Likya Kaya Tapınakları”, *1994 yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları*, 110-121.
- Işık, F. (1995 b).** *Die Offenen Felsheiligtümer Urartus Und Ihre Beziehungen Zu Denen Der Hethiter Und Phryger*, Roma.
- Işık, F. (1999).** *Doğa Ana Kubaba Tanrıçaların Ege’de Buluşması*, İstanbul.
- Kohler, E. L., (1995).** *The Lesser Phrygian Tumuli Part 1, The Inhumations*, Philadelphia.
- Körte, A. (1898).** “Kleinasiatische Studien III, Die Phrygischen Felsdenkmaler”, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung*, 23, 80-153.
- Körte G. ve Körte, A. (1904).** Gordion: Ergebnisse der Ausgrabung im Jahre 1900. *Jahrbuch des Kaiserlich Deutschen Archaeologischen Instituts, Ergänzungsheft V*, Berlin.
- Mallett, M. (1993).** “ The Goddess in Anatolia: An Updated View of the Çatal Hüyük Controversy ”, *Oriental Rug Review*, 13/2: 25-33.
- Mellaart, J. (1963).** “Deities and Shrines of Neolithic Anatolia: Excavations at Çatal Hüyük”, *Archaeology* 16: 29-38.
- Mellart , J. (2003).** *Çatalhöyük Anadolu’da Bir Neolitik Kent*. (Çev.: Gökçe Bike Yazıcıoğlu), İstanbul.
- Mallory, J. P. (1989).** *In Search of the Indo-Europeans: Language, Archaeology and Myth*, London.
- Mellink, M. J. (1979).** “Midas In Tyana”, *Florilegium Anatolicum: Melagnes offerts a Emmanuel Laroche*, 249-257.
- Mellink, M. J. (1981).** “Temples and High Places in Phrygia”. Temples and High Places in Biblical Times .*Proceeding of the Collogium in Honor of the Centennial of Hebrew Union College-Jewish Institute of Religion, Jerusalem*, 14-16 March 1977, 96-102.
- Miller, M. (1995).** “Suburbane Heiligtümer Bei Kyaneai”, *Lykische Studien* 2, 36-41.
- Mitchell, S. (1993).** *Anatolia Land, Men and Gods in Asia Minor, Vol. II .*, Oxford.

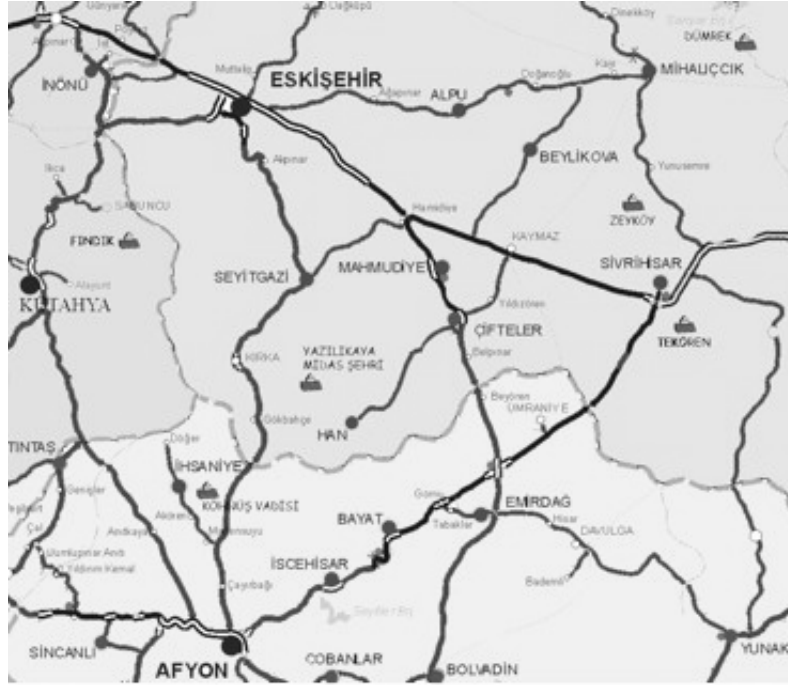
- Naumann, F. (1983).** Die Ikonographie der Kybele in der Phrygischen und Griechischen Kunst, *Istanbuler Mitteilungen Beiheft*, 28., Tübingen.
- Naydenova, V. (1990).** “ The Rock Shrines In Thrace”, *Acta Associationis Internationalis Terra Antiqua Balcanica* V, 85-100.
- Ottosson, M. (1980).** *Tempels and Cult Places in Palastine*, Upsala.
- Pèrrot G. –Chipiez, Ch. (1890).** *Histoire de l’art dans l’antiquite V, Perse, Phrygie, Lydie et Carie, Lycie*, Paris.
- Prayon, F. (1979).** “Felsthroner In Mittelitalien”, *Römischen Mitteilungen*. 86, 87-101.
- Prayon, F. (1987).** *Phrygische Plastik*, Tübingen.
- Radt, W. (2002).** *Pergamon Antik Bir Kentin Tarihi ve Yapıları*, (Çev.: Suzan Tamer), İstanbul.
- Ramsay, W.M. (1882).** “ The Rock Necropolies of Phrygia”, *Journal of Hellenistic Studies* III, 1-32.
- Reber, F. (1897).** “Die Phrygischen Felsdenkmaler”, *Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften*, XXI/III, 531-598.
- Roller, L. (1999).** *In Search of God the Mother*, London.
- Roller, L. (2001).** “The Anatolian Cults of Sabazios”, *Ancient Journeys Festschrift in Honor of Eugene Numa Lane* (Ed. Catty Callaway), <http://www.stoa.org/lane/>.
- Roller, L. E. (2002).** “The Phrygian Mother Goddess and her Thracian Connections”, *Thrace and the Aegean 8th International Congress of Thracology*, vol. II, 683-694.
- Schwenn, F. (1922).** “Kybele” *Real-Encyclopädie II*, 2250-2298.
- Sevin, V. (1985).** “Frigler”, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, C.2, 248-274.
- Sevin, V. (2003).** Eski Anadolu ve Trakya Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar, İstanbul.
- Sivas T. (2002).** “Ana Tanrıça/ Matar Kubileya Kültü ile Bağlantılı Phryg (Frig) Kaya Altarları Üzerine Yeni Gözlemler”, *Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 1, 3, 335-354.
- Sivas, T. (2003).** Eskişehir-Kütahya-Afyonkarahisar İlleri 2001 Yılı Yüzey Araştırması”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 20, 2, 285-298.
- Summers, G., Summers, F. ve Branting, S. (2006).** *Kerkenes Haberler*, 9, 1-15.
- Soykal, F. (2002).** “Ephesos’da Phrygialı Bir Tanrıça”, *Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 3, 1-12.
- Tüfekçi Sivas, T. (1999).** *Eskişehir- Afyonkarahisar- Kütahya İl Sınırları İçindeki Kaya Anıtları*, Eskişehir.
- Tüfekçi Sivas, T. (2005).** “New Phrygian Rock Cut Monuments from Western Phrygia and Observations on their Cult Functions”, *The Proceedings of the Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium*. Held at Van, Turkey, 6-10 August, 2001(V. Demirçaçları Sempozyumu Bildirileri, Van, 6-10 Ağustos 2001, 217-227.
- Van Loon, M. N. (1991).** *Anatolia in the earlier first millennium B.C.*, Leiden.

Vermaseren, M. J. (1977). *Cybele and Attis the Myth and the Cult*, London.

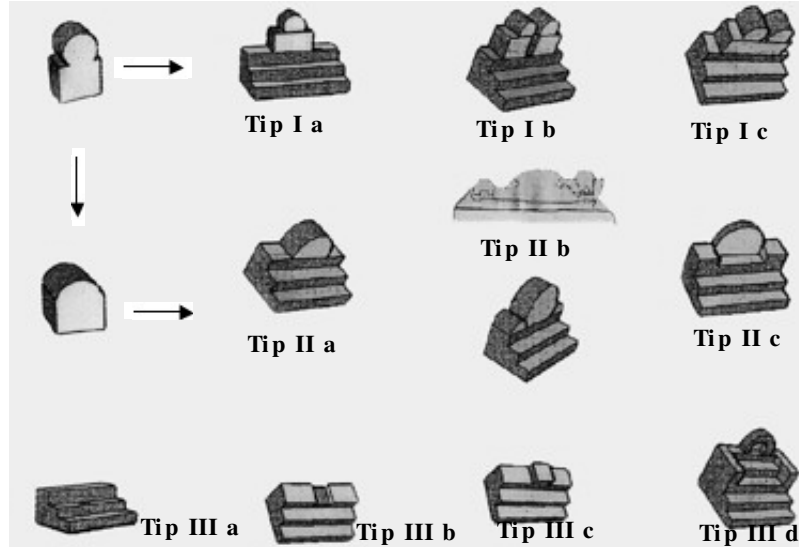
Yakar, J. (1968). *The Religious Architecture And Art Of Early Anatolia*.

Yılmaz H. ve Çevik, N. (1996). “Tlos 1994”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı XIII*, 1, 185-203.

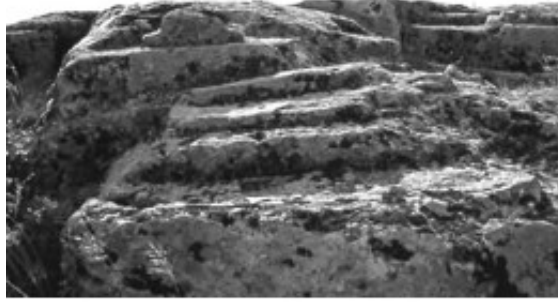
Zoroğlu, L. (1994). “Cilicia Tracheia In The Iron Age: The Khilakku Problem”, *Anatolian Iron Age 3, Anadolu Demir Çağları 3*, The Proceedings of Third Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-12 August 1990, 301-309.

Şekil 1: Eskişehir-Kütahya-Afyonkarahisar İl Sınırları İçerisinde Bulunan Kaya Altarlar (R. TamsüPolat)

Şekil 2: Phryg Kaya Altarlarının Tipolojisi (R. TamsüPolat)

Şekil 3: Afyonkarahisar/İhsaniye, Demirli Menekşekaya Mevkii'nden, Tek İdollü Basamaklı Altar

Şekil 4: Eskişehir/Han,Yazılıkaya/Midas Çift İdollü Basamaklı Altar

Şekil 5: Kütahya/Fındık'tan İki İdollü Basamaklı Altar

Şekil 6: Eskişehir/Han,Yazılıkaya/Midas Şehri'nden Kavis Şeklinde Stilize Edilmiş Tek İdollü Altar

Şekil 7: Afyonkarahisar/ İhsaniye, Köhnüş Vadisi'nden Her İki Yanında Aslan Kabartması Bulunan Altar

Şekil 8: Eskişehir/ Mihalıçcık Dümrek'ten Taht Altar

Şekil 9: Kütahya/Fındık'tan Düz Platformlu Basamaklı Altar

Şekil 10: Eskişehir Mihalıçcık/Dümrek'ten Yuvalı Basamaklı Altar

Şekil 11: Eskişehir/Han, Yazılıkaya/Midas Şehri'nden Kaideli Basamaklı Altar

Şekil 12: Eskişehir/Han, Yazılıkaya/Midas Şehri'nden Nişli, Basamaklı Altar

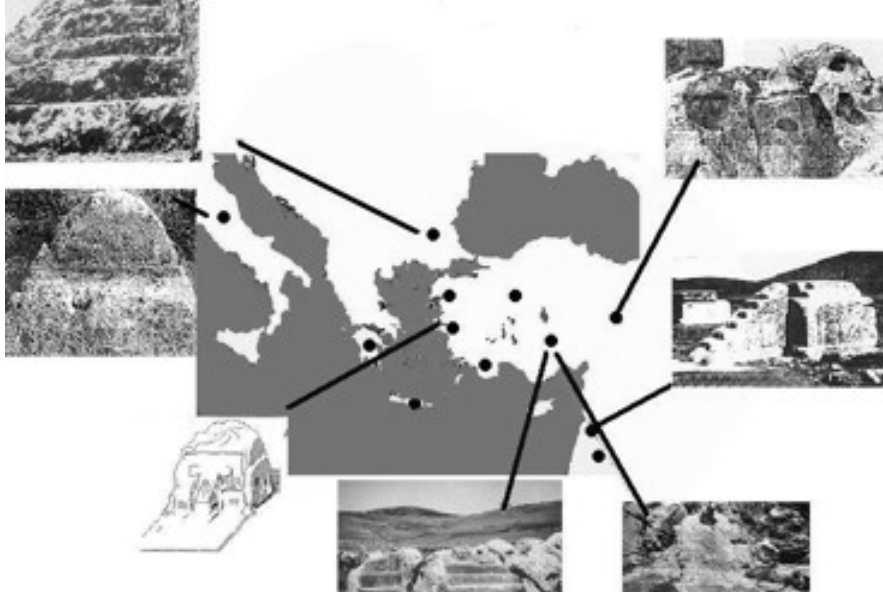
Şekil 13: Eskişehir/Han, Yazılıkaya/Midas Şehri'nden Paleo- phrygce yazıtlı altar

Şekil 14: Yozgat, Kerkenes (Pteria)'de bulunan idoller

Şekil 15: Ankara/Polatlı
Gordion'dan İdol

Şekil 16: Anadolu ve Çevre Kültürlerde Kaya Altarlarının Dağılımı

Şekil 17: Afyonkarahisar/Döğer, Küçükkapı Kaya Anıtı

